

ՀԱՆԴԷՍ ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

ՊՈՄԳԷԱՑԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐՆ

(Այս քաղաքիս պեղմանց վրայ տես մանրամասն տեղեկութիւն մը 'ի Բազմալէպ 1856, Հտ. ԺԳ, էջ 233 և 282):

Հանդիսական օր մ'էր, Քրիստոսի 79 թուականին նոյեմբեր 23ին, որ վեսու վի սոսկալի բորբոքմամբը Պոմպէա քաղաքը գետնասոյլ եղաւ: Հնոց վկայութիւնը, անոր աւերակները, մոխրոց և չեչաքարանց վրայէ վրայ դիզուած խաւերը որ զքաղաքը ծածկեցին, և ոսկե, բոսեայ մեռելոց յանկարծահաս օրհասին 'ի հոգեվարս ինկած դիրքը, այս

ամենը մեզի ականերն կը ցուցնեն այս դժբաղդութիւնը. երևակայութիւնը բան մը չի կրնար աւեցընել, հոն է անոր նկարագիրը, և մեր աչաց դիմաց է այն պատկերն: Ամիթէատրոնը նստած, մենք իսկ խոյս կու տանք առաջին սաստիկ յուզմանէն, առաջին փայլմանց՝ որ կ'ազդեն անոր բորբոքումը և կործանումը: Երկիրը շատ ան

գամ ցնցուեցաւ, և իբր փոշոյ թա-
թառի մը նման, սաստիկ թանձրամած՝
երկիրը մրկեց: Քանի մ'օր առաջ,
կ'ըսէին թէ հսկայք երբեմն լեռան մէջ,
երբեմն դաշտագետնի վրայ օդուն մէ-
ջէն կ'անցնէին. հիմա ասոնք վեր բար-
ձրացած կը կանգնին ծխոյ մրկեաց մէջ,
ուր կը լսուի անսովոր ձայն մը, ահա-
ւոր մռնչիւն մը, ապա ետեւէ ետեւ ա-
հեղազոյ որոտմանց հարուածներ. և
գիշերը վրայ հասաւ, գիշեր մը ար-
հաւրաց. ընդարձակած աւալ բոցերով
խաւարը կը հրկիզի, փողոցները ամեն-
քը կ'աղաղակեն. « Վեհուփն է որ բռն-
կեցաւ »: — Շուտ մը Պոմպէյացիք սոս-
կացեալ և զարհուրեալք կը թողուն
զամփիթէատրոնը, երանի իրենց՝ թէ
որ գտնեն դիմացին ելից անցք մը ա-
ռանց խառնիխուռն մէկզմէկ ճնշելու,
և քանի մը քայլ անդին՝ քաղքին դռ-
ներն և դաշար բաց, իւ սակայն, յետ
առաջին բորբոքման, յետ կրակի մոխ-
րոց հեղեղին, կը տեղայ հոյ հեղեղը,
հրապառ և թեթեւ քարինը հովէն մը
դուած — իբր թէ ըլլար բոցապառ ձին
մը — յամր և միանգամայն աղէտա-
լից, առանց դադարման և ուշանալու
և անողքերի շարունակութեամբ իջնե-
լով. այս հաստատուն բոցը փողոցները
կը խնու, տանեաց վրայ կը գիզուի, և
կը ծանրանայ տներուն վրայ հանգերձ
կլմնտիրներով որ կ'այրին և գերաննե-
րով որ կը բորբոքին. հրդեհն այսպէս
յարկէ յարկ կը կործանէ տանց քա-
րայատակաց վրայ ուր կը գիզուին, իբր
թէ հողը բաց փոսի մը մէջ լեցուէր,
այս կարմիր ու այրեցող ձեան գնտիկ-
ները, որ դանդաղ ու աղէտալի կեր-
պով միշտ վար կ'իջնան:

Բնակիչք ասդիս անդիս կը վազեն
աղատելու համար. յանդգունք, երի-
տասարդք, անոնք որ կենաց կը փափա-
քին, կրցան փախչելու Ամփիթէատրո-
նին մէջ ի քթթել ական մարդ չմնաց,
բաց ի սուսերամարտից որ մեռած էին:
Բայց վայ անոնց որ խանութներուն
մէջ, թատրոնի կամարակապներուն
տակը և կամ ստորերկրեայ տեղուանք

ապաւինին, մոխիրը կը պատէ զանոնք
և կը խղզէ: Մանաւանդ վայ անոնց
զորս ագահութիւնն կամ ընչասիրու-
թիւնը կարգելու, Պրոկուրոսի կնոջ,
Սայուստիոսի սիրուհւոյն և բանաստեղ-
ծին տան մէջ եղած աղվանց որ ուշա-
ցան իրենց ականակապ զարդերը ժող-
վելու համար. այս զանազան զարդուց
մէջ, իրենց չորս դին սփռուած, խեղ-
զամահ կ'իջնան, որպէս զի պատմին
ապագայ դարերուն մէջ իրենց վերին
անհանդարտութեան ունայնութիւնը:
Կին մը, փառնայի տան կից վայրա-
գաւթին մէջ կը վագէր գիպուածով
ականակապ զարդերն ձեռքն առած.
չկարենալով շունչ առնուլ, ապաւինած
էր ներքնադաւիթը. ջանաց՝ բայց զուր
տեղը՝ կոթնցընել բազուկները ձեռու-
նի մը որ վրան կը փղէր. ճգմուեցաւ
անոր տակը, և ոչ ևս գտնուեցաւ իրեն
գլուխը:

Գերեզմանաց փողոցին մէջ ամբոխ
մը մարդկանց իրարու զարնուեցան.
ոմանք գեղէն ապաստանելով ի քա-
ղաք, ոմանք ալ այրած բռնկած տնե-
րէն փախչելով՝ կու գային աղատու-
թիւն խնդրելու բաց երկնքի տակ: Առ-
ջիններէն մէկը երեսի վրայ ինկաւ ու
տուըները գէպ ի Հերքուլանուսի դու-
ռը դարձած, ուրիշ մը կռնկի վրայ,
բազուկները վեր վերուցած, ձեռքն ալ
բռնած ունէր հարիւր քսանեւթոն ար-
ծաթի դրամ և վաթսուն և ինն ոսկի
դրամ: Ուրիշ մ'ալ նոյնպէս թիկանց
վրայ ինկած, — արտաքոյ կարգի բան —
անմենքն ալ մեռան վեհուփն նայելով:
Կին մը, տղայ մը գիրկն առած, գերեզ-
ման մ'ապաւինած էր, հոն հոյ ժայթ-
քումը պատ մը քաշեց վրան. զինուոր
մը, հուատարիմ իր պարտուց, Հեր-
քուլանուսի դրան դիմաց կանգուն կե-
ցած իւր պահակատեղին, մէկ ձեռքը
բերնին վրայ դրած, միւսը նիզակին
վրայ, այսպէս մեռաւ կտրըձութեամբ:
Դիտմեղէսի ընտանիքը միաբան ժող-
վեր էին տանը ստորերկրեայք ուր ա-
մենը մէկէն տասնեւթոն անձինք, կա-
նայք, աղայք և երիտասարդ աղջիկ մը՝

որուն պարանոցը մխրին մէջ խրած մնաց, ամենքը զոհ եղան, կենդանւոյն թաղուեցան, իրարու պըլլուած, բռնաբար հեղձամահ սպաննուած, և կամ թերևս յամր սովամահով: Արրիոս Դիոմեդէս միայն ազատած էր, թողլով իւր տունը և միայն իւր գերին ու նենայով հետը՝ որ քսակը բռնած էր, կայծակնահար կ'իյնայ իւր պարտիզին մէջ, Ուրիշ դժբախտից՝ որոնց վերջին վայրկեանքն գիտնանք, Իսիսի քուրմը, որ բացերով շրջափակեալ և չկարենալով հրդեհած փողոցին մէջէն ազատիլ, իւր կացինովը երկու պատ կը ծակէ, և երրորդ պատի մ'ալ հանդիպելով՝ անշուշտ ուժաթափ և կամ հրոյ հոսանքներէն գետնը ինկած, շնչասպառ կը մնայ՝ ինչուան ետքը ձեռքէ չթողլով իւր կացինը: Եւ այն կապեալ կենդանիները որ չեն կրնար փախչիլ, հացագործին ջորին, Ալպինոսի պանդուկին ձիերը, Սիրիկոսի այծը, որ կծկւում էր մնաց խոհանոցին փառն մէջ, ուր մօտերս գտնուեցաւ իրեն վզէն կախուած բոժոժիկովը: Եւ սուեբրամարտից ձմերոցին մէջ բանտարկեալքը երկաթէ օղամանեակներով սրունքներն կապած ու կաշկանդած: Եւ Ջերմկանց քով երկու գեռահաս ամուսնաց կրքապակի մը մէջ տուած վերջին գրկախառնումը...

Ինչ ստակալի գիշեր և ինչ վաղուեան օր: Առաւօտը ծագեցաւ, բայց խաւարը կը մնայ. ոչ անյուսին գիշերուան մը խաւարը, այլ փակուած և անմահ սենեկի մը խաւարը: Ի Միսնէ՝ ուր էր կրտսերն Պլինիոս, որ այս դժբախտ արկածիս նկարագիրն ըրած է, կը լըսէր աղայոց, մարդոց և կանանց ձայներ, որ իրարու ձայն կու տային, գիրար կը փնտռէին, ու գիրար չէին ճանչնար բաց 'ի մէկ մէկու ձայնէն, մահը կը կանչէին, կու լային և օրհասականաց պէս կը մնչէին, և կը կարծէին որ այս յաւիտենական գիշերն էր յորում մարդիկ ու աստուածք կ'օղջնանային: Ետքը այնպիսի թանձր միխիր մ'իւնջաւ, որ հրաբլխէն եօթն մղոն հեռու

եզոդն ալ հարկ էր անդանդաղ վրայէն թօթուել զայն որպէս զի հեղձամղձուկ չըլլայ՝ կ'ըսեն թէ այս միխիրը ինչուան Ափրիկէ գացեր է, և մինչև 'ի Հուովմ, ուր բոլոր օդը պատեղով՝ արեւը ծածկեց, այնպէս որ Հուովմայեցիք կ'ըսէին. « Աշխարհս է որ կը դառնայ. արեւը երկրիս վրայ ինչալու վրայ է որպէս զի մարի, և կամ երկիրս յերկինս կ'ամբառնայ՝ հոն բոցակիզելու համար »: « Վերջապէս, Պլինիոս կը գրէ, լոյսը կամաց կամաց սկսաւ նորէն դառնալ, աստղը որ կը սփռէ զայն՝ երեցաւ, բայց դեղին ինչպէս խաւարման տեսն կը հանդիպի: Ամեն բան մեր բոլորովը փոխուեր էր. միխիրը թանձր ձեան մը պէս՝ ամեն բան ծածկած էր »:

Անցեալ դարու մէջ այս ընդարձակ ծածկոցը քաղբիս վրայէն վերցուեցաւ, և աւերակաց պեղմունք պատմեցին զայս պատահարս այնպիսի ճարտասան լեզուով մը, որ ինքն իսկ Պլինիոս՝ իրեն ոճոյն գեղովն և վաւերական վկայութեամբ ալ չէր կրնար ստանալ: Այս ահաւոր աւերչին վրայ հասաւ յեղակարծուց, իւր գործած աւերակացը մէջ, իբրեւ յանցաւորի մը՝ յանցանքը գործելու ատեն: Այն անյարկ տները, կանգուն մնացած ինչուան առաջին յարկը, սիւնաշարքը, որոնց վրայ չէնք չի տեսնուիր, այն չորս կողմանէ բացուած տաճարները, առանց խոյակի և կամարակապ սրբահի, այն լուռ տառննութիւնը, այն ամայութեան, անձկութեան և յետին կարօտութեան կերպարանքը՝ որ հըրգեհի մը երկրորդ օրուան տեսարանի մը կը նմանի, այս ամեն բաներս բաւական է մարդու սիրտը տխրութեան մէջ ընկղմելու: Բաց ասոնցմէ, կան կմախք որ ամեն մէկ քայլիդ կը հանդիպին այս գիւտից՝ ճամբուն վրայ՝ մեռելոց մէջ, որ յայտնի կ'ընեն անոնց քաշած տագնապը և արհաւիրքը այն վերջին վայրկեանին: Արդէն ասոնցմէ վեց հարիւրի չափ և թերևս աւելի գտնուեցաւ, որոնց ամեն մէկուն երեսին վրայ նկարած կ'երեւի սրտակտուր

դրուագ մը այս անհուն զժբաղդու-
թեանն :

Յսմին 1866 պզտի փողոցի մը փա-
տակաց կոյտի մը մէջ, դարձաւորք փո-
րելու ատեննին դատարկ տեղի մը տե-
սան, որուն խոր կային մարդու ոսկե-
րոտիք : Շուտ մը կանչեցին Ֆիորէլլի
ըստած երեւի հնազէտը, որ իրենց
գլխաւոր տեսուչն էր, որ մէկէն խե-
լացի բան մը 'ի գործ դրաւ : Գաճ հա-
լեցընել տուաւ ու թափեց այն տեղը
անոնց վրայ, և նոյն գործողութիւնը
կրկնել տուաւ ուրիշ տեղուանք ալ ուր
կը կարծուէր որ գանուին նման ոսկե-
րոտիք : Յետոյ խնամքով վերցընել
տուաւ սնկաբարի և քարացած միւս-
րին կոշկոռները՝ որ անոնց վրայ պըլ-
լուած էր՝ վերադրուի մը պէս, որով
կարողացաւ ուղղւել գտնել. վաճն գի՝
այս նիւթերը վրաներնէն վերցընելով,
չորս հատ գիւղ մէջտեղ ելաւ :

Ամենքը կրնան տեսնել հիմա Պոմ-
պէայի թանգարանին մէջ այս զարմա-
նալի տեսարանն : Ասոնք արձանք չեն,
այլ մարդկային մարմինք թափուած 'ի
վէստովն. ոսկրոտիք հոն են, ու դա-
ճէ պատանոց մէջ պահպանուած նո-
րէն 'ի լոյս կ'իլլան զորս ժամանակը պի-
տի փճացընէր, ու այն խոնաւ մոխիրն
պահպանեց զգետատներն ու մարմինը :
Ոսկերաց մէջ ասդին անդին խորշկներ
կ'երեւան, ուր խանձաբարանց հոսան-
քը չեն կրցած հասնիլ : Ասոր նման բան
ուրիշ տեղ տեսնուած չէ : Եղիպտա-
կան մամիաները անձածկոյթ, սևազոյն
և պժգալի են. մեզի հետ ամենեւին
հաւասարութիւն մը չունին. յուրտե-
նական հանգստեան համար՝ նուիրա-
կան դիրքի մը մէջ կեցած են : Բայց
գուրս հանած Պամպէացի դիակուները
մարդկային էակներ են որոց մահը կը
տեսնենք : Ասոնց մէջ կայ կնկան մը
դիւան, որուն քովէն ելաւ իննսուն և մի
դրամ, երկու քովէն անօթ, բանալիք
և գոհարեղէնք : Կը փախէր սա՝ հետը
տանելով այն թանկագին նիւթերը,
երբոր ինկաւ փոքր փողոցին մէջ : Դեռ
կը տեսնես զինքը ձախ կողմին վրայ

պառկած. աղէկ կ'որոշուի գլխուն վը-
րայի թաղհարը, զգեստուց հիւսուած-
քը, արծթէ մատանիք որ մատուրնե-
րուն վրայ դեռ կեցած են, ձեռքին մէկը
կոտորած է, ոսկերաց խորշաւոր կաղ-
մուածքը կը տեսնուի. ձախ թեղ վեր
վերցուցած՝ կը հակի. փափուկ ձեռքը
կարկամած է. կարծես թէ եղունգնե-
րը մարմնոյն մէջ մտած են. բոլոր մար-
մինը թուի թէ ուռած և կըմկըտած է.
միայն սրունքն՝ երկայն տարածուած
են. կ'իմանաս որ երկայն ատեն կուռ-
տած է այս սոսկալի նեղութեանց մէջ.
Իւր գիւրքը հոգեվարքի զիլք մ'է, և ոչ
թէ մահուան :

Ասոր ետևի զին ընկած էին կին մը,
և դեռահասակ աղջիկ մը. աւելի
տարեցը, մայրը թերևս՝ էր ծննդեամբ
ուսմկաց կարգէն, մատը երկթէ մատ-
նի մը անցուցեր էր. ձախ սրունքը վե-
րամարձ ու ծալած, կը ցուցնէ որ
ինքն ալ մեծ նեղութիւն քաշած է,
բայց նուազ քան զսգնուական տիկ-
նոջն : Անմիջապէս քովը, իբր թէ մի և
նոյն անկողնոյ մէջ, դեռահասակ աղ-
ջիկը պառկած է. մէկը գլխուն կողմը,
միւսը ոտքին. սրունքին իրարու
պլլուած են : Այս դեռահաս աղջիկը,
մանաւանդ թէ մանուկը, կարգէ գուրս
սպաւորութիւն մը կ'ընէ տեսնողին
սրտին վրայ. կը տեսնես անոր զգեստ-
ներուն հիւսուածքն ու վրայի զարդե-
րը, թեզանիքը՝ որով ծածկուած էին
դաստակը, քանի մը տեղ պատըռուած՝
որոց տակէն կ'երևայ մարմինն, և դոր
ծածած կոշկաց բանուածքն. կարծես
թէ անոր վերջին ժամը կը տեսնես, իբր
թէ հոն վէստովին սպառնալեաց տակ
եղած ըլլար. զգեստը գլխին վրայ քա-
շած է, Դիւմեդեայ աղջկան պէս, և
կ'իմացընէ զդացած վախը. վագելու
ատեն երեսի վրայ գետին ընկած էր,
և չկրնալով վեր ելլել, մէկ ձեռքին վը-
րայ էլ վնասուցած էր տկար գլուխը :
Չեռքին մէկը կիսաբաց մնացեր էր՝ իբր
թէ անով բան մը բռնած ըլլար, թե-
րևս քողքը՝ որով զինքը կը ծածկէր :
Կը տեսնես որ մատուրներուն ոսկոր-

ները ծակծրկեր էին զգաճը, Գանկը փայլուն և մաքուր է, և սրունքը վրայէ վրայ: Խեղճ աղջիկը երկարատև նեղութիւն չէ ունեցած, տասնևհինգ տարուան աղջիկ մը, որուն կրածը տխուր ազդեցութիւն մը կ'ընէ այնչափ դարերէ ետքն ալ:

Չորրորդը հակայաձև մարդու մը դիակն է: Կռնրկի վրայ պառկած էր քաջութեամբ մեռնելու համար. իւր թևերն ու սրունքն ուղիղ են և անշարժ: Զգեստները խիստ որոշ կերպով կը տեսնուին. կոշիկներն ալէկ յարմար, ոտքին սանդաղները ժապաւինով կապած, և անոնցմէ մէկը ոտքին մատուցներէն ծակած: Մէկ մատին վրայ

երկաթէ մատանի մը կայ. բերանը բաց է, քանի մը աւառները ելած. քիթն ու այտերը դեռ որոշ կը տեսնուին. աչուքներն ու մազերն անհետացած են, բայց ոչ և ընչաքէ: Այս գեղեցիկ դիակն վրայ պատերազմողի մը նկարագիրը կ'երևի: Յետ կանանց, որոնք մահուընէ կը խորշին, մարդս աներկիւզ կ'երևի աւերակաց մէջ՝ որ զինքը կը ճնշեն: Հոս կը վերջացրնեմ խօսքս, վասն զի Պոմպէան ալ ասոր նման սրտաշարժ տեսարան մը չկրնար ընծայել մեզի: Մահ բռնական՝ իւր կարգէ դուրս տանջանքը, մահ որ կը կրէ և կը կուռի՝ աւերակաց տեսարաններէն առնուած հազար ութ հարիւր տարի վերջը:

Կ Ո Ս Տ Ա Ն Դ Ն Ո Ւ Պ Օ Լ Ի Ս

ԷՏՄՈՆՏՈՑ ՏԷ ԱՄԻԶԻՍ ԻՏԱԼԱՅԻՈՑ

(Տէս Պր. Բ, էջ 174):

ՊԱՐԻՍՊԶՆ

Ստամբուլի հին պարսկաց չորս կողմի պտոյտն ուզեցի միայն ընել, և ամենայն իտալացոց որ պիտի երթան 'ի Կոստանդնուպոլիս խորհուրդ. կուտամ ինծի նմանելու, վասն զի մենաւոր մեծամեծ աւերակաց տեսին, բաւական խորին և աւախան տպաւորութիւն մը չթողուր՝ բայց եթէ 'ի նմա որ բոլորովին մտադիր է ընդունելու զայն, և 'ի լռութեան կրնայ ազատութեամբ իր խորհրդոց ընթացից ետեէն երթալ Գրեթէ հնգետասան իտալական մղոնի չըլլալայութիւն մը կար ընելու, հետիոտն, արեգական ճառագայթից տակ, ամայի ճամբաներէ: Թերևս — ըսի բարեկամս — մինչև ճանապարհին կէսը միայնութեան տխրութիւնը զայ վրաս և կանչեմ զքեզ օգնութեան իբրև Սուրբ մը. այլ վերջապէս կ'ուզեմ միայն երթալ: — Քասկս թեթևացի, որ չըլլայ թէ յանկարծ արուարձանեայ գող

մը ներսն ուզէ տեսնել. բան մը նետեցի և փափագող եղեգանց մէջ ք յետոյ ըսելու համար, — « Լուս կեցիր, անիծեալ գայլ — և զիչեղոյ մեղմ անձրեւէ մ'ելած գեղեցիկ երկնքի մը տակ ճամբայ ինկայ առաօտուան ութին գէպ 'ի վայիտէ Սուլթանի կամուրջն:

Իմ ծրագիրս էր Ստամբուլէն կլլել Պլախերնեայց թաղին գոնէն, ընթանալ Ոսկեղբէն մինչև Եօթն Ալտարակաց գոնէն եղած պարսպաց գիծն, և դառնալ Մարմարայի ծովուն եզերքէն, պտուղով պայպէս մահմետական քաղաքին ամբողջ մեծ եռանկեան չորս կողմն:

Անցնելով կամուրջն, աջակողմը դարձայ և յառաջեցի իստամբուլ-տիշաւը կոչուած ընդարձակ թաղն, որ քաղաքի երկայն գիծ մ'է, պարսպաց և նաւահանգստին մէջ պարփակեալ: